

BİR ERMENİ KAYNAĞINA GÖRE CELÂLÎ İSYANLARI

Hrand D. Andreasyan

XVI. asrın sonlarında patlak vererek XVII. asırda, bilhassa doğu Anadolu'da sür'atle yayılmış ve İmparatorluğu ağır iç sarsıntılara maruz bırakmış olan Celâlî hareketleri, menşe ve mahiyet bakımından Osmanlı tarihinin henüz tamamiyle aydınlatılmamış bir safhası olarak kalmaktadır. Dinî, içtimaî, iktisadî ve siyasî cepheleleriyle muğlak bir mahiyet arz eden bu hareketlere aid incelemeler ancak müverrihlerin naklettikleri olaylarla mümkün olacağından, elde mevcut kaynaklara ilâveten ermeni müelliflerinin aynı vak'alara dâir ma'lûmatını da bilginlerimize tanıtmak maksadıyle, Kemahlî râhib Grigor'un 1595-1640 senelerini ihtiva eden *Kronolojisinden*, kendisinin içinde yaşamış olduğu Celâlî isyanlarına âid kısımları tercüme etmeyi faydeli buluyorum¹.

Sultan Mehmed III.— 1595 senesinde, Sultan Murad yirmi bir sene saltanat sürdürdükten sonra öldü ve tahta, şimdiki pâdişah, memleketin îmar ve intizamı bakımından kaygısız bir adam olan oğlu Sultan Mehmed geçti. Kendisi başdöndürücü şarapla o derece mest idi ki ne kendi hâlerinden, ne de memleketin başına gelen felâketlerden haberdardı. Memleketin başında, eyâletlere hâkim, vasî bir hükümdâr, hemen hemen yoktu ve yalnız kötü şöhreti mevcuttu. Hak ve adâlet ortadan kalkmış olup mağdurların haklarını arayan ve soran yoktu. İşte bütün Anadolu'yu bir harâbeye çeviren Celâlîler ve ayaklanmalar bu pâdişahın zamanında zuhûr etti ve bu yüzden memleketi terk edenlerden sağ kalanlarımız o zaman-

¹ Müellifin hayatı ve eseri hakkında bk. *Tarih Dergisi*, c. I, sayı 2, s. 426.

dan beri gurbet-zedeyiz. Açlık, ölüm, katliâm ve yırtıcı hayvanların saldırışı gibi dört musibet birden Erzurum'dan Kars'a ve Erivan'a kadar olan memleketleri istilâ ederek İstanbul'a kadar yayıldı ve halkı târumar ve perişan etti. Sultan Mehmed'in kaygısızlığı yüzünden, İran hükümdarı Şah Abbas, 1603 yılında gelecek, bir çok eyâlet, kal'e ve şehirleri bir sene içinde zapt etti. Sultan Mehmed'in gevşekliği ve kaygısızlığı neticesinde, bütün, eyâlet vâlleri, hâkimler, asker ve kumandanlardan köy halkına kadar herkes, yapılan çapulculuklardan ve pâdişah ile vezirlerin adâletsizliklerinden son derece ıztırap çekiyorlardı. Zira, eyâlet hükümetleri ve hâkimlikler rüşvetle tevzi ediliyordu. Yeni tâyin edilen bir vâli henüz yerine vâsıl olmadan azl edilerek mansıbı başka birine veriliyordu. Yeni tâyin edilen biri gelince, eskisi buna râzı olmadığından ikisi arasında mücâdele oluyor, halktan asker toplayarak büyük ordular teşkil ediyorlar ve böylelikle pâdişaha karşı isyân eden bu adamların hepsi de Celâlî oluyorlardı. Onlar, birbirini yutan büyük ve küçük balıkların hâline gelerek, yabancı düşman bulunmadığı hâlde, birbirini yiyerek bütün Anadolu'yu tahrib ettiler.

Sultan Ahmed— Sultan Mehmed, dokuz yıl saltanat sürdükten sonra, 1604 [1603 sonları olacak] yılında öldü. Yerine geçen oğlu Sultan Ahmed henüz onüç yaşında olduğu için babası, ölümünden evvel onu Ali Paşa'nın vesâyetine tevdi' etmişti. Himmet sahibi ve hayırhâh bir zât olan [Malkoç] Ali Paşa, önce İstanbul'da âsâyişin iâdesine gayret etti. Şerirlere karşı çok şiddetli davranan ve zâbitân üzerinde sıkı bir nüfûza sâhib olan Ali Paşa, geceleri tebdil-i kıyâfetle şehri dolaşır ve rastladığı serserileri tuttuğu yerde asardı. Gündüzleri de, yine kıyâfet değiştirerek insanların iyi ve kötü hareketlerini gözü ile görerek fenâlığı iyilikten ayırd etmeyi öğretmek üzere, pâdişahı da beraberine alarak dolaştırırdı. Böylelikle ona, pâdişahlara lüzumlu olan pek çok şeyler öğretmiş oldu, fakat kendisi çok erken öldü. Ali Paşa'nın büyüclükle öldürüldüğü rivâyet edilirse de, bunun içyüzünü yalnız Allah bilir. Ali Paşa'nın ölümünden sonra, Sultan Ahmed uzun zaman onun hareketini tâkib etti ve onun öğütlerine göre iş gördü.

Bu pâdişahın zamanında Celâlîler Anadolu'yu kar gibi kaplamışlardı. Sultan Murad zamanında başlayan bu hareket, Sultan Mehmed'in günlerinde bütün memlekete yayıldı ve İstan-

bul'dan ve Rumeli denilen Trakya'dan başka her yerde âsâyiş nâmına bir şey kalmadı. Bundan dolayı türk ve ermeni halkı burada (İstanbul'da) toplandıktan sonra Belgrad, Buğdan, Got ve İskit (Besarabya'dan Kırım'a kadar olan havali olmalı) memleketlerine kadar dağıldılar. Kezâ bu yüzden olarak, Kızılbaşlar kuvvetlenerek Teodopolis (Erzurum) sınırlarına kadar olan yerleri istilâ ettiler. Böylece yalnız İstanbul, Rumeli ve Mısır mâmur ülkeler olarak pâdişahın hâkimiyeti altında kalmıştı.

Pâdişah hayırlı düşünceleri sâyesinde Allah'ın lutfu ile kuvvetlendi ve dindar bir adam olan Murad Paşa'yı sadrâzam ve serdar tâyin ederek Celâlîlere karşı sevketti. Murad Paşa, ileride birer birer anlatacağım Celâlîleri iki sene içinde tamamıyla ortadan kaldırdı ve bir zaman için âsâyiş yerine geldi.

Murad Paşa'nın sağlığı müddetince sulh ve sükûn içinde yaşadık; fakat Âmid (Diyarbakir)'de vuku'bulan ölümünden sonra, Nasif (Nasuh) Paşa adında birisi cebren onun yerine geçince, âsâyiş memlekette tekrar kalktı, her taraf figanla doldu ve korku içinde olan bizler de tekrar kaçarak 1612 senesinde soluğu İstanbul'da aldık. Bizimle beraber kendi yerlerine avdet etmiş olanlar da tekrar İstanbul'a gelerek, yine yurtlarına sürüldükleri işbu 1635 senesine kadar burada rahat yaşadık. Avdet emri üzerine pek çokları gittiler; bir çoğumuz Allah'ın inayeti ile burada kaldık da sonumuzun ne olacağını yalnız Allah bilir.

Sultan Ahmed sulhsever, şefkatli, dindar ve hıristiyanlara karşı muhabbetli bir pâdişah idi. Vezirlerden biri, ermenileri kürek akçesi vergisine tâbi' kıldığı vakit, câmi inşaatında² çalışmakta olan ermeniler pâdişaha şikâyet ettiler. Alınan para pâdişah iradesiyle geri verildikten mâadâ, sözü geçen vezirin kellesinin uçurulmasına ramak kaldı. Pâdişah papazları çağırarak, ne kadar para alındığına dâir makbuzları sordu ve vergilerin geri verilmesini irâde etti. Pâdişah emri ifa edilerek verilen para son puluna kadar geri alındı. İşte pâdişahımız böyle iyi kalbli, mülâyim tabi'atlı ve şefkatli bir hükümdardı.

Pâdişah ölüm döşeginde iken bütün ricâlini çağırarak, kendi oğulları henüz çocuk yaşında olduklarından dolayı tahtı kardeşi

² Birçok ermeni usta ve işçisinin çalışmakta olduğu Sultanahmed Camii inşaatı.

Mustafa'ya tevdi' ettiğini, çocukları büyüyünce de içlerinden en liyakatlısının seçilerek kendisine halef tayin edilmesini bildirdi.

Mustafa'nın kırk günlük saltanatı esnâsında, haremağası Mustafa Ağa onun beyinsiz bir adam olduğu ve bir deli gibi konuşup hareket ettiğini gördü. Pâdişah o derece akılsız bir adamdı ki hazineyi dışarı çıkararak dağıtmak istemişti. Bir gün de, saltanat kayığı ile denizde dolaştığı sırada bir yunusbalığı görerek mücevherle süslü topuzunu kaldırıp balığa atmış, bunun gibi daha bir çok akılsız hareketlerde bulunmuştu.

Nihayet, Ağa'nın, Şeyhülislâm'ın ve diğer saray ricâlinin muvâfakatı ile, Sultan Ahmed'in oniki yaşındaki oğlu Osman pâdişah olarak intihab ve tahta iclâs edildi; aynı gün akşama kadar teferrüc bahanesiyle dolaştırılan Mustafa da saraya dönüşünde harem ağaları tarafından eski hücrelerine kapatıldı,

Kıgı çapulcuları— 1590 ağustosunun sonlarında, kürdler toplamp Kıgı beyinin üzerine yürüdüler, kendisini öldürdüler, evini de yağma ettiler. Kürd milletinin ağa ve ileri gelenlerinin iştirâk etmedikleri bu çapulcu ve çoban eşkıya grubu, daha sonra da Erzincan bölgesinde çıkardıkları yangın ve talanlarla büyük tahribat yaptılar. Onlara karşı gelecek bir kuvvet mevcut olmadığı için uzakta bulunan Erzurum paşası haber alıncaya kadar memleketi harab ettiler³. Fakat İbrahim isimindeki bir sipâhi, Allah'ın inayetiyle kuvvetlenerek, az sayıdaki cesur askerlerini alarak ve köylerin hayvan sürülerini de çobanları ile beraber önüne katarak, güneş doğarken sür'atle kürdlerin üzerine yürüdü. Hasat mevsimi olup kurumuş toprağın üzerinde koşan sürünün ve atların çıkardıkları kesif toz, ortalığı karanlığa bürüdü. Yürüyen kalabalığı uzaktan gören kürdler, Erzurum paşasının bütün ordusu ile beraber üzerlerine geldiğini sanarak büyük korku içine düştüler. Onları akşama kadar tâkib eden İbrahim Bey, birçoğunu öldürdü, bir kısmı ise kaçarak güç hâlde kurtulabildi. Şakiler öldürüldükleri vakit, içlerinden acâib kıyâfetli, başı açık ve uzun saçlı bir *abdâl*, köpüklü ağız ile İbrahim Bey'in yüzüne üflüyerek: «*Galma, galma, ben tekin degelem*» diye bağırdığı sırada kellesi uçuruldu. Adamın beline kuşak gibi bağlı olan bir dağarcık açılınca altın

ile dolu olduğu görüldü. Böylelikle kötü adamlar, Allah'ın inâyetiyle ortadan kaldırıldılar.

Kara Yazıcı— 1597 yılında ortaya çıkan Azıcı [Kara-yazıcı Abdülhalim] adlı birisi, etrafına topladığı birçok adamı ayaklandırarak büyük bir ordu teşkil etti ve birçok yerleri tahrip eyledi. Azıcı önce Tokat [Urfa] kal'esinde birbuçuk sene kapandı. Padişah tarafından paşaların kumandasında olduğu hâlde kendisine karşı sevk edilen büyük kuvvetler, uzun savaflara rağmen kal'eyi zapt edemediler. Askerler kal'enin her tarafına lağımlar açtılsa da, âsiler gecelerin bunları iç taraftan kapıyorlardı. Kal'eyi zapt edemeyeceklerini gören askerler, Azıcı'ya, padişahın kaçarak kendisine sığınmış olan bir paşa (Hüseyin) iade edildiği takdirde geri gideceklerini söyledilerse de Azıcı önce buna râzı olmadı, fakat açlıktan son derece sıkılan halkın ısrârı üzerine, istenilen adamı ipe kaleden aşağı sarkıttı, askerler de onu alarak uzaklaştılar. Böylelikle bir zaman için savaş durdurulmuş oldu.

Azıcı bu vak'adan sonra, padişahın daha büyük bir ordu sevk edeceğinden ve bu yüzden şehrin açlıkla kırılaçağından korkarak, kendiliğinden dışarı çıktı ve bütün askerleriyle beraber başka bir yere gitti. Âsiler, önceleri kendileri ve hayvanları için lâzım olan yiyecekte başka bir şey gasp etmiyor, talan ve tahribat yapmıyorlardı. Çorum'a gelerek kışlayan âsiler, fenâlık yapmaktan ve savaşmaktan çekiniyorlardı. Bâzı Bayburtlu ermeni tâcirlerin bize anlattıklarına göre, İstanbul'dan dönerlerken Azıcı'nın ve adamlarının önünden geçmişler, fakat onlar kendileriyle hiç konuşmamışlar ve yalnız, dilenciler gibi yolun üzerinde mendiller sererek tatlılıkla sadaka istemişlerdir. Tüccarlar da kendi rızâları ile kudretlerine göre bir şeyler vererek yollarına devâm etmişlerdir. Âsiler fenâ bir söz söylemek şöyle dursun bilâkis teşekkür etmişlerdir. Azıcı aynı memlekette eceliyle öldükten sonra, atlı askerleri yerine kardeşini geçirerek ona itâat ettiler. Sivas paşası büyük bir ordu ile onların üzerine yürüdü ise de, yenilerek kaçmağa mecbur oldu ve kendisini güç hâlde Sivas'a atabildi. Onları tâkib eden âsiler Sivas şehri ve kal'esine karşı şiddetli bir savaş yapmak üzere ilerlediler. Bunun üzerine paşa, münâdiler vâsıtasıyla şehrin türk ve ermeni halkını, şiddetli tehditlerle, Hasan Beğ'e karşı savaşa çağırdı. Türk ve ermeni halkı paşanın bu tehditli çağırışı üzerine hücumla geçtiler. Önce iki taraftan da

³ Selaniki Mustafa (*Tarih*, İstanbul 1281, s. 258-259), 1589 eylülü başları tarihiyle Kıgı'da "Şah İsmâil," nâmıyla zuhur eden Celâlî'nin Erzurum Beylerbeyisi Hızır Paşa tarafından mağlûb ve esir edildiğini hikâyeye eder.

pek çok insan telef oldu ise de, âsiler günâhımız yüzünden Allah'tan kuvvet alarak, paşanın askerlerini kılıçtan geçirdiler, kendisini de iç-kal'eye sığınmağa mecbûr ettiler. Şehre giren âsiler gerek şehirlileri ve gerek açlıktan dolayı civar bölgelerden şehre sığınmış olan ermeni ve türk halkını merhametsizce kılıçtan geçirmeğe başladılar. Katliâm şiddetlenince, dağlara sığınan kadınlı erkekli, çoluklu çocuklu ermeni ve türk halk kitlelerinin, sağnak hâlinde yağın yağmur ve dolu altında ve sellerin içinde çektikleri ıztırâbı tasvir etmek mümkün değildir.

İki kal'eye karşı hücum eden âsiler kal'enin birisini zapt ederek, büyük ganimetten başka birçok erkek çocuğu da ele geçirdiler. Onlar, kendilerine verilen şiddetli emre uyarak hiç bir kız çocuğa ve kadına el sürmüyorlar, yalnız erkek çocukları topluyorlardı. Bundan istifâde ederek kız gibi giydirilmek suretiyle bir çok erkek çocuk kurtarılmıştır. Şehirde Kızılirmağın kıyısında bir ay kadar oturan âsiler, yanlarında dolaşan ve kırıntıları ile karınlarını doyuran kızlara hiç dokunmuyorlardı. Nitekim, henüz ondört yaşında bir çocuk olup orada bulunan erkek kardeşim Margos da, kız kıyâfetiyle günlerce onların arasında dolaştığını ve bu sûretle kurtulduğunu bana anlatmıştır. Nihayet, Hasan Paşa'nın İstanbul'dan hareket ederek üzerlerine yürümekte olduğunu duyan âsiler, Şebinkarahisar'ına doğru çekilerek, önce Türkmen yurdu denilen Çit'de durakladılar. Hasan Paşa, vezâretinden evvel paşası bulunduğu Âmid'de bırakmış olduğu âilesini Tokad'a nakletmek üzere adam gönderdi. Onlar Hasan Beğ'in korkusundan Kemah yolu ile geldikleri vakit rum ermenilerin⁴ Hoğis köyüne gelince, bundan haberdar olup ikinci Fırat denilen Apanazi çayını âcilen geçen Hasan Beğ, Sultan Mehmed'in hemsîresi olan paşanın karısına hucüm ederek maiyetindeki askerleri kısmen katli, mütebâkisini de firara mecbur etti. Âsiler hazineyi aldıktan mâadâ, kadın ve erkeklerle çok fenalık yaptılar, bütün kıymetli esvap ve sırmalı çadırı da yaktıktan sonra yerlerine gittiler. Paşanın sultan karısı ise, müsademenin karışık bir anında arabadan gizlice atlıyarak kimseye görünmeden uzaklaşmış ve bir kayalığın içinde birkaç gün saklanmış. Celâlîler gittikten sonra, dağılmış ve gizlenmiş olanlar

⁴ Bizans devrinde Ortodoks mezhebini zorla kabul etmiş olup günümüzde de halâ mevcut olan bu halk zümresi, rum-ortodoksluğunu muhafaza etmekle beraber, ana dil olarak ermenice konuşmaktadırlar.

bir araya geldikleri vakit, aralarında göremedikleri sultanın Celâlîler tarafından götürüldüğünü zannederek me'yûsen Kemah kalesine gitmişlerdir. Ortalık sâkinleştikten sonra, köylüler, terk edilmiş esvap, demir ve bakır eşyaları toplamak için vak'a mahalline gelmişlerdir. İçlerinde bulunan Arvedotz köyünden bir ermeni demirci, bilâhıre evine gittiğimizde, olan biteni teferruatı ile hikâye etti. Saf bir ihtiyar olan bu adamın bize anlattığına göre, sultan, sırmalı esvapını giymiş ve bütün mücevherlerini takmış olduğu hâlde gizlendiği yerde bulmuş ve ortalık kararınca kadar bekledikten sonra onu sırtına alarak yarım günlük mesâfedeki kendi köyüne getirmiş ve, en yakınlarına bile bir şey söylemeden kilerinde saklamıştır. Sonra onun tenbihi üzerine Kemah kal'esine giderek sultanın emniyet içinde kendi evinde bulunduğunu haber vermiş, kal'edekiler de büyük sevinçle gelip onu kaleye nakletmişlerdir. Adam kendisi de arkalarından gitmişse de, onlar kal'eye varduktan sonra yüzüne bile bakmamışlar, minnetarlıklarını hiç değilse bir şey vererek göstermemişlerdir. Sultan, bilâhıre Tokad'ta bulunan Paşa'nın yanına götürülmüştür⁵. Bu muvaffakiyetinden cesaret alan Hasan Beğ, Paşa'ya karşı savaşmak üzere Tokad üzerine yürüdü. Bundan korkan Paşa ise, Tokad kal'esine çekildi. Kal'e önüne gelen celâlîler, yüksek sesle, kal'edekilere çirkin sözler sarfederek Paşanın karısına gûyâ yaptıkları fenalığı söyliyerek onları tahkir ediyorlardı. Sultanın kurtulduğunu bilmeyen bu adamlar, kirlattikleri bir çok câriyelerin içinde Sultanın da bulunduğunu zannediyorlardı. Bu tahkirlerden mâadâ, âsiler, kal'e burcunun mazgal deliğinden kendilerine bakmakta olan Paşa'yı tüfenkle öldürdüler.

Câfer Paşa - Gürcü kıralı Simon— 1598 yılında, Tebriz muhafızı Hadım Câfer Paşa zehirli öfkesini etrafa yayarak birçok yerleri ıssız harabeye çevirdi. Gürcü kıralı Simon Han'ı da kendi toprakları içinde yakaladı. Simon Han, ziyâretgâhda işret sofrası kurmuşken Câfer Paşa, bütün askerleriyle gelerek onu ziyâretgâh içinde kuşattı. Sarhoş adam, türklerin kendilerini kuşattığını haber verenlere kulak asmadıktan başka, ısrâr edenleri de cezâlandırıyor. Tehlikeyi gören herkes oradan kaçtı ve yalnız kalan Simon tutulup Tebriz'e götürüldü. Hadım Câfer Paşa

⁵ «Serdar Hasan Paşa'nın mahremi [haremi] sûret-i tebdil ile balkan râhlarından halâs olur» (Topçular kâtibi Abdülkadir, *Tevârih-i Âli Osman*, Viyana National Bibliothek, nr. 1059, 153a).

Simon'u İstanbul'a Sultan Mehmed'e gönderdi; Padişah da onu Yedikule'de hapsedirdi. Simon, prens olduğu için kendisini salıvereceklerini ve kendi memleketine dönebileceğini düşünerek zâhiren müslüman oldu. Sultan Mehmed, Simon'un ricâsını kabul ederek serbest bırakmak istedi ise de, ricâlinden bâzıları onun bir def'a da İran hükümdarının eline düştüğü vakit müslüman olduğunu ve bu hile ile kendi memleketine kaçtığını söyleyerek salı verilmesine mâni' oldular. Bunu duyan Padişah Simon'u serbest bırakmadı ve onu ölümüne kadar hapiste alıkoydu. Böylelikle Sultan Ahmed'in zamanına kadar hapiste kalan Simon orada öldü ve müslüman mezarlığına gömüldü. İşte o, sarhoşluğu yüzünden bu fenâ âkıbete uğramıştır. Bu sefil adam, ermenileri ve rûhânîleri çok severdi. Nitekim, büyük râhib Hagop⁶, hapiste kendisini teselli etmek üzere ziyâretine gittiği vakit büyük sevgisine mazhar oluyordu. Esâsen Simon'un kendi memleketinde de aynı hisleri taşıdığını duymuştuk. Simon'u kapı aralığından görmüş, fakat türk muhafızlarının mümanaati sebebiyle yaklaşıp konuşamamıştık. Simon 1608 senesinde ölmüştü.

Üç yıl Tebriz'de ikamet eden Hadım Câfer, askerlerin haksızlık ve tahribat yapmalarına müsâade ediyordu. Mağdur halk kendisine şikâyete gittiği vakit de, sert cevaplar verir ve onlarla aynı zamanda alay ederek: «H...lerimin kesilmesiyle zulüm asıl benim başıma gelmiştir» der ve askerlerinin gaddarlığına kurban olanları hiç dinlemezdi. Fakat üç yıl sonra Allah kendisine niyaz eyleyenlerini duydu ve ilâhî öfkesin⁷ mâruz kalan kötü adam feci bir sûrette öldü. Câfer'in ölümünden sonra onun 40.000 askeri muhtelif yerlere dağıldılar ve birçoğu celâlî olarak pek çok yerleri tahrib ettiler.

Gezir-Oğlu — 1591 yılında, Gezir-oğlu nâmında bir kürd türedi. Bu adam, Divrik ve Kemah dolaylarında bulunup bütün sâkinleri hırsız ve eşkıyâ olan Dost-Ali köyünden idi. İşte bu gibi insanların içinde zuhûr edip kuvvetlenen Gezir Ağa'nın etrafa ya-

⁶ Müellifimizin, muhtelif vesilelerle hakkında pek çok sitayişle bahsettiği ve dâima «büyük» unvanı ile zikrettiği Vardapet Hagop, aslen Zeytun'lu olup Halil Paşa'nın hemşerisi ve akrabası olduğundan dolayı, millettaşları ve bilhassa Celâlîlerin yüzünden Anadolu'dan İstanbul'a ve Tekirdağ'a sığınmış ermeni mültecilerini himâye edebilmiştir. Adı geçen râhib, 1608 senesinde Tekirdağ'da ölmüş ve orada kendi yaptırdığı kilisenin avlusuna defnedilmiştir.

yılan müdhiş şöhreti İstanbul'a kadar ulaştı. Bundan haberdar olan Sultan Murad, bütün paşa ve beylere, bu adamı her hangi bir suretle muhakkak yakalayıp İstanbul'a göndermelerini emretti. Askerler uzun bir arama ve tâkibden sonra, Gezir-oğlu'nu kâhyası ile beraber, zinâ maksadı ile girmiş olduğu bir evin içinde basarak yakaladılar ve İstanbul'a götürdüler. Gezir-oğlu deveye bindirilmiş olduğu hâlde üzerine nefit dökülerek yakıldı, kâhyası da çengele vuruldu. Böylelikle, ikisi de feci ölümle ortadan kaldırıldı.

Kürd Mahmud — 1595 yılında, aynı kürd köylerinden Mahmud adlı bir kürd türedi. Önce, yeniçeriler bu adamın... adındaki kardeşini Çoragançer köyünde öldürdüler. Mahmud da, kardeşinin intikamını almak üzere birçok kürdü etrafına topladı ve Sima köyünde birkaç yeniçeriyi öldürdü. Aynı adam bilâhîre etrafına bir çok kürd askeri topladığından Serdar Mahmud adını aldı. Önceleri köyle- re hiç zarar vermeyip sırf yeniçerilere ve yolculara karşı fenâlık yapan Mahmud, bilâhîre birçok cinâyet işledi. Kendisi Hasanovadaki çayın üzerinde kârgir ve kemerli bir köprü inşâ ettirdi, fakat katlettiği mâsum insanların gasbedilen malları ile yapılan bu iş suların hoşuna gitmedi, çay geri dönerek istikametini değiştirdi ve köprü suların uzak kara üzerinde terk edilmiş bir hâlde kaldı. Kırıl Arşak'ın Erzincan'da yapmış olduğu ve onbir sûtünü hâlâ görülmekte olan haram köprü gibi⁷, Mahmud'un yaptırdığı da bugün kara üzerinde kup kuru bir hâdedir. Bu dehşetli nişâneyi gören Mahmud, Allah'ın ve Pâdişah'ın gazabından korkarak bütün askerleri ile beraber Kızılbaşların yanına gitti. Önce bizim de bulunduğumuz Bayburt'a gelen Mahmud, kadiya, kendisinin «yol ve dağların bekçisi» olduğuna dâir bir emirname gösterdi. Bununla beraber, insanlara hiç bir zarar vermeden yalnız yiyecek ve bâzı eşyâ aldıktan sonra derhâl Kızılbaş'a gittiler ve orada hüsnükabul gördüler. Mahmud harb esnasında tutularak derisi yüzdürüldü ve otla doldurularak İstanbul'a Pâdişaha gönderildi. Bu iki adam (Geziroğlu ve Mahmud), bütün Celâlî hareketlerinin öncüleri olmuşlardır.

Çakı-Oğlu Kaya — 1608 yılında, kürd köylülerinden Kaya,

⁷ Mutlak kiralığın tesisi için Kilise ve feodal prenslere karşı giriştiği sert hareketlerinden dolayı, rûhânî ermeni münevverleri tarafından muâbeze edilen meşhur Arşakuni (Arsacide) ermeni kralı Arşak II (350-367).

diğer adı ile de Çakı-oğlu denilen birisi ortaya çıktı. ... adında büyük kardeşinin yeniçeriler tarafından hilekârlıkla öldürülmesine hiddetlenen Çakı-oğlu, kendisi gibi birçok şakileri etrafına toplayarak ileri gelen türklere öldürmekle pek çok fenâlıklar işledi. Önce, Kemah alay-beyini bir köyün içinde katlederek at, silah ve teçhizatını gasp etmekle kuvvetlendi; birçok yerlerde dehşet saçtı, yolcuları soydu ve çok kan dökdü. Erzurum paşası askerleriyle Çakı-oğlu'nun üzerine yürüdü ise de onu yakalamak şöyle dursun, kendileri atlarından düşürülerek yaya kaldılar. Çakı-oğlu Paşa'nın esâsen zayıf kuvvetini dağıttığından kendisi dokuz césur kürdle beraber yüksek dağ kayalıklarına sığındı. Çakı-oğlu, birçok bölgeleri yedi sene dehşet içinde bıraktı. Kışın dağda kalarak görünmez, fakat şehir ve köylerde bâzı kimselerin az çok mal veya mülkü olduğunu duyunca, gidip adamı tutup dağa kaldırarak büyük bir para talep eder, istediği verilmeyince de onu öldürürdü. Köylüler, bundan dolayı, şehrin ileri gelenlerine müracaat ederek bin bir rica ile fâizle para alır ve canlarını güçhülle kurtarırlardı. Çakı-oğlu yalnız türklere değil, tanınmış ermenilere de fenâlık yapıyordu. Beni de tutmak için çok gayret etti ise de, Allah beni onun eline düşürmedi çünkü elinden kurtulanlar beni: «Dikkat et seni çok aramaktadır» diye ikaz ediyorlardı.

Nihâyet bu adamın günâhları son haddine varınca, Kürd diyarında onun sipâhi kıyâfesinde olup karıları, oğulları, at ve katır sürüleri ile mükellef bir hayat yaşadığını ve yaptığı fenâlıkları bilen bâzı kimseler, gidip Âmid paşasına haber verdiler. Çakı-oğlu baskına uğratılıp âile efradı ile beraber öldürüldü ve bu fenâlık da böylece ortadan kalkmış oldu.

Şah Abbas'ın taarruzu— 1602 yılında, şark eyâletlerinin kal'e muhafızları olup kul denilen askerler geldiler. Biz bu sırada Erivan bölgesinde Sahat (Sa'd veya Saat)-Çukuru'nda Salmos manastırında iken, büyük pâdişah Sultan Murad (III. Mehmed olmalı) ve paşalar tarafından mümessiller gelerek askerleri, Azıacı'nın kardeşi Hasan Beğ'e karşı yürümeğe zorladılar. Fakat askerler kaygusuz davranarak 50,000 atlı oldukları hâlde, biçâre Erzincan'a gidip talan ettiler ve çok elîm hâdiselere âmil oldular. İki buçuk ay şehirde kalan askerler o derece azıttılar ki tuttıkları insanların hayalarını açıp üzerlerine bir mendil sererek ısıyorlardı. Bunu

bize aynen anlatan şahitler, yedi adamın bu suretle öldüğünü söylediler. İttifaksızlıklarından dolayı Azıacı'ya karşı yürümeyen askerler Erzincan'ı, Kemah'ı, Divrik'i tahrib ve talan ettikten sonra geldikleri yerlere geri gittiler. Ertesi sene, yani 1603 yılında, İran hükümdarı Şah Abbas muazzam bir ordu ile beraber gelerek onların yaptıklarının yedi mislini yaptı, her şeyi mahv etti, bütün kadın ve kızları esir, halkın mal ve mülkünü yağma ettirdi. Tebriz'den Pasinler'e kadar olan bütün kal'e ve şehirleri zapt eden Şah Abbâs, Eski-Çulfa ve Nahçıvan gibi bir çok şehirleri de tamâmiyle tahrib ettikten başka, kötü kulları kılıçtan geçirdi, kadın ve çocukları esir eyledi. Şah Abbâs ermenilere aynı muameleyi yapmadı ise de, onları da bütün eşyâları ile beraber İsfahan şehrine sürdü. Çoğu Çulfa'lı olan bu ermeniler, bugüne, yani 1636'ya kadar orada yerleşmiş olup râhat ve huzûr içinde bulunmaktadır.

Karakaş— 1603 senesi ağustosunun on ikinci günü, Vardapet ile beraber Vahanşen manastırında bulunduğumuz vakit, İkizpaşalı'lara kara haber geldi. Bu iki kardeşten biri manastırımızın bulunduğu Vahanşen, diğeri de Otsaküğ (Yılan köyü) de oturuyorlardı. Keza, Murathanlı Ali Paşa ile Mustafa Beğ'e ve Gümüşhane vâdisinde İbrahim Beğ'e de Karakaş adlı zorba-başının bir çok celâlî askerlerle Erzincan'a gelmiş olduğuna dâir bir kara haber verildi. İkizpaşalar ile adı geçen beyler büyük tepede askerleriyle birleştiter ve kendileriyle muhârebeye hazırlanan Celâlîlerin üzerine cesaretle yürüdüler. Onlar bir gece baskını yapmak istedilerse de, Celâlîler buna mâni' olmak için daha evvel davrandılar ve Murathanlılar ile İkizlerin üzerine kartal sür'atiyle yaptıkları hücumla onları kısmen öldürdüler: kısmen de ağır yaraladılar. Paşalar ve sağ kalan bir çok asker firar ederek başlarını güç halle kurtarabildiler ve mahcup bir hâlde geri geldiler. Dağılmış ve yaralı olanlar da iki hafta sonra birer birer geri geldiler. Birkaç gün sonra Karakaş'ın bütün askerleri ile beraber Bayburt'a doğru gelmekte olduğuna dâir kara haber yayıldı. Haberin doğruluğuna birçokları inanmadıysa da, Yukarı-ova sakinlerinin ev barkları ile dağ ve ormanlara göç ettiklerini görünce, ben ve Vardapet⁸ de Vahanşen manastırı keşişleri ve civar köy-

⁸ Müellifin burada zikr ettiği Vardapet, kendi hocası ve aynı senede Bayburt kilisesinde kendisini takdis ederek vardapet (rahib) pâyesini veren Serapion'du.

lerin halkı ile beraber Kantel vâdisinin dağ ve sık ormanlarına çekildik. Celâlîlerin memleketi çekirge sürüsü ve sel gibi kaplanmış olduklarını orada duyduk. Onlar çekirge gibi her şeyi mahv etmiş, henüz anbarlara konmuş mahsûlleri yemiş, kalanı sokaklara dökmüş, damları da yakmışlardı. Bununla beraber, kal'enin sayesinde şehre bir şey yapamamışlar, şehri ve şehir dışı yapıları ateşe vermemeleri için de kendilerine dörtbin kuruş verilmişti. Celâlîler, rüşveti aldıktan sonra, Sivas vâlisi Ahmed Paşa'nın büyük bir kuvvetle üzerlerine yürüdüğünü duyunca, aynı paşaya iki defa yenilmiş oldukları için korkularından acele çıkıp uzaklaştılar.

Cığalı-oğlu— Ertesi 1604 senesinin nisan ayında, Cığalı-oğlu (Cağal-oğlu) Paşa İstanbul'dan geldi. Sadrâzam ve bütün ordunun se-raskeri olan Paşa, İranlılara karşı sefere çıkmıştı. Paşa Sivas'a gelince, bütün Celâlî şeflerine emir göndererek onları yanına çağırdı. Paşa, Celâlîlere, kimseye bir zarar verilmeyeceğini ve ittifak içinde harbe gidip savaştıktan sonra herkese liyâkatine göre, askerleriyle beraber rahatça oturacakları temlikler verileceğini vaad ediyordu. Bundan başka, bütün celâlî şeflerine hil'at, kalkan ve silah dahi gönderdi ve böyle kurnazca usûllerle onları kandırdı. Paşa onları İranlı askerlerinin önüne atmak ve bu sûretle mahvetmek niyetinde idi ki bu plân hakikaten icrâ edildi. Gerçekten de, bütün celâlîlerin hepsi de Paşa'nın barış sözleri üzerine gelip itâat ettiler. Önce Karakaş, sonra da diğerleri askerleriyle beraber geldiler. Cığalı-oğlu ilkbaharda gelip Erzurum ovasında karargâh kurdu. Ova, asıl ordu ile âsiler, yâni celâlî askerleriyle doldu. Fakat kötü âdetlerini terk etmeyen celâlî askerler, harbe gideceklerinden dolayı daha da azmış olduklarından, isyânları zamanındaki faâliyetlerini fazla şiddetle icrâ ederek her şeyi yağma ediyorlar ve yiyecek bulmayınca da ellerine geçen adamları buğday ve arpayı sakladıkları kuyuları göstermeleri ve gizledikleri eşyâ ve parayı meydana çıkarmaları için ağır işkencelere mâruz bırakıyorlardı. İşkenceye mâruz bırakılan biçâreler, gerek kendilerine ve gerek başkalarına âid olanları gösteriyorlar, bir şeyden haberdar olamayanlar ise kısmen öldürülüyor, kısmen de yarı ölü bir hâle getiriliyorlardı. Bu celâlîler ne Sadrâzam'dan korkuyor, ne de müttefik oldukları için, birbirinden çekiniyorlardı. Serdar kendisi bile onlardan korkuyordu. Köylüler toplu bir hâlde, yaralı ve ölülerini kaldırıp figan âvâzeleri içinde arabalarla naklettiler. Onlar, seslerini du-

yan Sadrâzam'ın suçluları cezâlandıracağını ümit ediyorlardı, fakat bu vahim anda icra-i adâlet etmekten âciz olan Sadrâzam onlara cevap veremiyor, kana susamış canavarların yaptıklarına ağlamaktan başka bir şey yapamıyordu. İztırap içinde kıvranan köylüler, Sadrâzam'a hitâben: «Ey padişahın vekili olan efendimiz, sen daha evvel memleketimizin vâlisi olarak geldiğinde mağdur ve muztarib insanların haklarını koruyordun. Senden sonra, bizi şefkat ve inayete koruyan başka bir paşa gelmemiştir. Şimdi ise ne oldu size? Siz, büyük ümidle beklediğimiz o zât değilsiniz?» diye şikâyet ediyorlardı. Paşa da, onlara cevâben: «Ey padişahın ve benim sâdik reâyâm, ben gördüğünüz ve tanıdığımız aynı adamım, fakat sipahilerim eski süvariler olmayıp, koyun sürüsünün içine dalmış kurtlar gibidir. Onlardan ben de korkuyorum. Onları yeryüzünden süpürebilmem ve ellerinden kurtulabilmem için benimle beraber siz de dua ederek Allah'dan niyâz edin» dedi. Paşa, sayısız askeri ile beraber hareket ederek İran askerlerine karşı yürüdü ve Allah'dan niyâz eylediği şey çok geçmeden oldu. Muhârebe başlayınca, Paşa önce Celâlî askerleri öne sürdü ve ilk olarak, Erzurum paşası unvanını taşıyan Ahmed Paşa ile celâlî askerleri, arkasından da, kış mevsiminde Erzurum ve Bayburt'da Karakaş'dan sonra pek acısını çektiğimiz Bekh'lu Hasan Paşa öldürüldüler. Bunlardan başka, Olasıkmaç, Şeytan-çakısı v. s. gibi rezilâne lakaplarla böbürlenen diğer bir çok zorba başılar da, gerek müslüman ve gerek hristiyan halkın duâları sayesinde telef olup ortadan kalktılar. Elebaşılardan Karakaş ile Muradhanlılara bir şey olmadı ise de, onlar da bilâhure nakl edeceğimiz veçhile, delikleri içinde ezilen yılanlar gibi kendi cezâlarını buldular.

Karakaş'ın âkıbeti— Sadrâzam harbden döndükten sonra, kendisi ile beraber bulduklarını söylediğimiz Karakaş'a Malatya pašalığını, Muradhanlılara da Trabzon pašalığını verdi. Muradhanlılar, alev kızgınlığını andıran bir şiddetle Trabzon'a gelince memleket figan ve gürültü ile çınlanmağa başladı. Kış mevsimi olup orada bulunan bizler de, bütün perhiz devresi boyunca, bir hristiyanın evinde gizlendik. Barındığımız evin sahibi Koca denilen bir Kemahlı olup paşanın vekilharcı (pazaragedan) olduğundan kimse evine yaklaşmağa cesâret edemiyordu. Adı geçen zat, Paskalya yortusuna kadar beni ve şakirdlerimi evinde barındır-

dıktan ve iâşe ettikten başka, kendisi bizzat bizi kiliseye götürür ve geri getirirdi⁹. Paskalyadan sonra da, bizi Kefe'ye giden gemiye bindirdi, fakat bâzı kefelilerin bize karşı gösterdikleri kaba hareketlerden dolayı orada kalamıyarak tekrar gemiye binerek üç günde İstanbul'a geldik. Bilâhure ticaret işleriyle İstanbul'a gelmiş olan aynı Koca Ananya, bizi bularak Kudüs'e gitmemiz için yüz kuruş kadar bir yardımda bulunduktan başka bizzat uğurlamağa gelerek gemiye bindirdi. Bu suretle 1605 senesinde Kudüs'e doğru hareket ettik. Allah kendisine bin mislini versin. Âhirette de mükâfatını ihsan eylesin, âmin!

Hikâyemizin sırasına göre 1604 senesine dönelim. Karakaş, Cıgâlı-oğlu tarafından Malatya paşalığına tâyin edildikten ve oraya gittikten sonra, uslanmak şöyle dursun, bilakis eskisinden daha çok zulüm yapmağa başladı. Fenâlıklarını o kadar ileri götürdü ki şehrin ileri gelenlerinden bozuştığı adamların karılarını getirterek askerlerine alenen kirlettiriyordu. Sonra da, daha büyük bir fenâlık olarak, halkın çok itibar ettiği ve yakın bir zamanda ölmüş bulunan bir beyin genç yaşındaki oğlunu yanında alıkoyarak onu, nefsanî arzularına âlet etti. Çocuk şehrin ileri gelenlerine haber göndererek, keyfiyeti onlara anlatıp, yüksek bir zatın oğlu olan kendisini bu celâlinin elinden kurtarmalarını rica ve kendi nâmuslarını da böylelikle temizlemelerini söyledi. Onlar da, gerek kendisini ve gerek memleketi kurtarmak için onu geceleyin öldürmesini tenbih ettiler. Çocuk da, yapılan tenbihe uyarak Karakaş'ı yatağının içinde öldürdü. Vak'adan haberdar olan zâlim askerler derhâl dağılarak ortadan kayboldular. Böylelikle fenâlık yok oldu ve memleket halkı kurtuldu.

Hasan Bey'in âkıbeti— 1605 senesi içinde, Azıcı'nın kardeşi Hasan Beğ, harbde telef olan askerlerinden kalan üçyüz süvâri ile beraber İstanbul'a gelerek Pâdişaha arz-ı itaat etti. Kendisine Bosna paşalığı verildi, fakat Bosnalılar, yaptıkları fenâlık lardan dolayı kendisini ve bütün celâlî askerlerini orada (?) öldürdüler.

Canbolat— Kudüs'de bulunduğumuz senede, Kilis sâhibi Canbolat Celâlî olarak isyân etmiş ve Haleb ile Şam'ı sıkıştırıyordu. Muhâsara Kudüs'e kadar uzatılmış olduğundan biz de çok müşkül bir vaziyete düşmüş bulunuyorduk. Sonra, Murad Paşa, Can-

bolat'ın bütün celâlî askerlerini telef ettiği için kendisi üçyüz kişi ile beraber Kilis'e atılarak annesini ve güzel bir çocuk olan oğlunu alıp rehine olarak İstanbul'a Pâdişah'a götürdü ve arz-ı itaat etti. Canbolat, Nasuh Paşa ve diğer ricâlden şikâyet ederek; onların kendisini celâlî olmağa sevk ettiklerini söyledi. «Çünkü, onlar birçok celâlî askerle memleketime akın ve talan ettikleri için ben de yurdumu kurtarmak üzere onlara karşı büyük bir kuvvet topladım; fakat askerlerim celâlî oldular ve onları itaat ettiremedim» diyordu. Gerçekten de, atalarından beri sâhib olduğu memleketi sulh içinde idâre ve imâr eden Canbolat, onların yüzünden gayr-i ihtiyârî olarak kötülüğe sevk edilmiştir. Canbolat, olan biteni aynen anlattıktan sonra, Pâdişah acıyarak, Azıcı'nın kardeşi Hasan Beğ'in yerine, Budin (Temeşvar) paşalığını Canbolat'a tevdi eyledi. Fakat Canbolat'ın celâlîliğe alışmış olan askerleri oraya gittikten sonra âdetleri üzere hareket etmek istediklerinden, Bosna'lılar, Hasan Beğ'e yaptıkları gibi, kendisini ve celâlî askerlerini öldürdüler. Canbolat'ın yetişip büyük bir paşa ve kapudân-ı derya olan mahdumu Canbolat-oğlu ise hâlen hayattadır.

Murad Paşa ve Celâlîlerin imha edilişi— 1609 senesinde, Allah'ın yardımı ile kuvvetlenen Sadrâzam ve Serasker Murad Paşa, Sultan Ahmed'in emri ile, Anadolu'yu viraneye çevirmiş olan Celâlî âsilerin üzerine yürüdü. O vakit Anadolu, sayısız askerinin başında bulunan âsi zorbalarla dolu idi. Âsilerin başlıcaları Gümüşhane vâdilerinde oturmakta olan Murad Paşa, İbrahim Beğ ve Mustafa adlarında Muradhanlı üç kardeş; Kemah kal'esi sâhibi Şirin Beğ ile pek çok askeri olan Tavul (Tavil) ve kezâ büyük bir kuvvetin başında olan Kalender-oğlu idiler. Bu Kalender-oğlu Bursa'yı yağma etmiş ve oranın kadın ve çocuklarını kirletmek gibi pek çok rezâletler yapmış olduğundan, Sultan Ahmed birçok kadirge ile oraya gidip karargâh kurmuş ise de, korkudan ileri gidemiyerek birkaç gün hareketsiz kaldıktan sonra geri dönmüştü. Celâlîler de Bursa'da istediklerini pervâsızca yaptıktan sonra İzmit'e doğru gittiler. Onlardan birçok kimsenin de gizlice İstanbul'a gelip şehri ateşe vereceklerinden korkuldu. Bundan dolayı İstanbul'daki şüpheli insanların yakalanması emredildi. Ermeni ve türkler birbirine kefil oldular, kefilsiz kalanlar ise yakalandılar. Belli başlı âsilerin içinde yaptıklarını ve âkıbetlerini yukarıda anlattığımız Canbolat Haleb'de, adlarını ve askerlerinin sayısını

⁹ 1604 senesinin Paskalya yortusu 8 nisan'a tesadüf etmiştir.

bilmediğimiz diğer birçokları da başka yerlerde bulunuyorlardı. Bu âsi reis ve kafiler birleşik hareket etmeyip her biri kendi başlarında diyârdan diyâra dolaşarak talanlar yapıyor, cinayetler işliyor ve kadın ve çocukları lekeliyorlardı. Onlar hıristiyanlara yaptıklarından daha çok müslümanlara karşı merhametsizce zulmediyorlardı.

Murad Paşa, hulâseten anlattığımız bu celâli kalabalığını bir sene içinde silip süpürerek imha etti. Padişahın bile korkarak tek bir kafilenin üzerine dahi yürümekten çekindiği bu şakileri Allah'ın yardımı ile kökünden koparıp ortadan kaldıracaktı. Murad Paşa, Muradhanlıları ve bizim memleketimizdeki Şirin Beğ'i Bayburt ovasının Suner köyünde imha ederek kuyuya atmıştır. Görenlerin bize bizzat anlattıklarına göre, Murad Paşa, bütün konakladığı yerlerde önceden kuyular kazdırır ve bütün Celâlileri, halkın şikâyet ettiği muzir adamları öldürüp bu kuyulara attırır, oraya indirilen birkaç adam da atılanları istif ederlerdi. Vak'adan dört sene sonra, kış mevsiminde oradan geçerken ev büyüklüğünde olan kuyuları müşahede etmiştik. Birkaç tanesi çökmüş olduğundan ağzuları odun ve toprakla kapatılmıştı. İşte, böylelikle ortadan kaldırılan mel'unlar duman gibi yok olarak Allah'ın şan ve şerefinden mahrum kaldılar. Celâlilerin katliâmından sonra, Murad Paşa, 1609 senesinin dokuzuncu ayının ilk günlerinde İstanbul'a döndüğü vakit, bütün şehir ayağa kalkarak kendisini muzaffer bir hükümdar gibi karşıladı. Murad Paşa, bir gün istirahat ettikten sonra, Pâdişahın irâdesiyle, Anadolu'dan İstanbul'a iltica edenlerin üç ay içinde hazırlıklarını görerek kendi yerlerine dönmelerini münâdiler vasıtasıyla şehirde ilân etti. Halkın buna karşı kaygısız davranmaması için, aynı emri her ay münâdiler tekrarlıyorlardı. İstanbul dışında muhtelif yerlere dağılmış olanlara da aynı emri bildirmek üzere her tarafa zabıt ve çavuşlar gönderildi.